

Barna József

A munkáskultúráról*

Ha a munkáskultúra fogalmát a kultúra előbb körvonalazott kategóriájának segítségével első megközelítésben definiáljuk, akkor ez nem más, mint azoknak az anyagi és tárgyi értékeknek, javaknak az összessége, amelyekkel a munkásosztály rendelkezik, tehát amelyek külső anyagi környezetét alkotják, valamint azok a részben intézményesen szabályozott tevékenységi formák, viselkedési módok, amelyekkel e külső és belső javakat termeli, elsajátítja, társadalmi funkcióit betölti.

A munkáskultúra olyan sajátos társadalmi jelenség, amelynek bonyolult belső struktúrája van, s amelyet a többi társadalmi jelenségből álló környezet vesz körül. E környezet külső volta messzemenően relatív, mert a munkáskultúrával kölcsönösen áthatják egymást, átmennek egymásba. A munkáskultúrába behatol mindaz a gazdasági, politikai és kulturális viszony, tényező, amit nem közvetlenül a munkásosztály hoz létre, s megfordítva, ez utóbbiban is benne van a munkásosztály anyagi és szellemi tevékenysége, e tevékenység eredményei, színvonala. Így a munkásosztály kultúrája a szocialistává váló nemzeti kultúra ma még sajátos, de szerves és meghatározó jelentőségű részét képezi.

A munkáskultúra belső alkatelemei egyrészt egymással is bonyolult kölcsönhatásban vannak, másrészt ugyanilyen, mindenoldalú kölcsönhatás érvényesül a munkáskultúrán „kívüli” társadalmi jelenségek, a gazdaság, a politika és a társadalom szellemi kultúrájának szférája között.

A munkáskultúra belső szerkezetét vizsgálva, azt többféle szempont szerint oszthatjuk fel. Ezek közül a szempontok közül a legfontosabbak a következők: anyagi—szellemi tevékenységek, anyagi—tárgyi, gazdasági—politikai—kulturális, egyéni—csoport—társadalmi, munkahelyi—otthoni—lakóterületi, tartalmilag pedig szocialista — nem szocialista kultúra. A munkáskultúra modelljének fontos módszertani kérdése az, hogy ezek közül a szempontok közül melyik a legátfogóbb, az, amely a munkáskultúra belső struktúrájának gerincét képezheti. Probléma az is, hogy milyen viszony van ezek között a struktúráló tényezők között. Hogyan lehet ezeket a felméréseket, a kifejtés során egyszerre egymás mellett és egymáson belül bonyolult kölcsönhatásaikat figyelembe véve érvényesíteni?

Álláspontunk szerint a felsorolt struktúráló tényezők közül a felosztás alapvető szempontjával a „munkahely—otthon—lakóterület” kategóriákat kell megtenni, mert éppen ezek azok, amelyek egyrészt a munkáskultúrát teljes terjedelmében átfogják, másrészt belső alkatelemeit időben, térben, intézményesen a legvilágosabban határozzák el egymástól.

Ezzel a hármas tagozódással mindenekelőtt az egyéni—csoport—társadalmi és a gazdasági—politikai—kulturális szempontokat kell — a lehetőség szerint — legszorosabban egyesíteni. Amennyiben az egyes munkást vesszük kiindulópontul, akkor ezt a struktúrát képszerűen úgy ábrázolhatjuk, hogy a munkásegységet a munkahelyen, otthonában, a lakóterületen egyre szélesedő, s egymást bonyolultan átható, módosító körökben veszik körül a részben intézményesített, részben informális gazdasági, politikai, kulturális viszonyok, amelyek közül mindegyiknek megvan — hogy most már a többi szempontot is bekapcsoljuk — a maga anyagi és szellemi, anyagi és tárgyi oldala, intézménye, egyes különös- általános szintje, sajátos ideje (munkaidő, munkán kívüli és szabad idő) tevékenység típusa és rendszere, szocialista vagy nem szocialista tartalma.

*Részlet egy készülő, nagyobb tanulmányból.

A társadalmi viszonyoknak ez az egyre szélesedő köre nem marad valami külső az egyén számára, hanem áthatja, belsővé válik, alanyiasul, megismételhetetlenül személyiesül minden egyes egyénben mint társadalmi lényeg, hogy aztán újból külsővé váljon az egyén e viszonyokat többé-kevésbé módosító társadalmi (termelési—politikai—kulturális) tevékenysége eredményeinek formájában.

A munkáskultúra modelljének leírása mindezen túlmenően még alapvetően két — egymással kapcsolatban lévő — szempontot követel meg, nevezetesen a **stabil és mobil modell** kategóriáit. A stabil modell a munkáskultúra struktúráját, sőt szféráit, ezek belső alkatelemeit, e szférák egymáshoz való viszonyait, kölcsönhatásait, stb. viszonylagos állandóságukban ábrázolja. Ezzel szemben a mobil modell (az előbbire építve) a munkáskultúra egészének időbeli fejlődését, e fejlődés folyamán végbement strukturális változásokat, új elemek, új tartalmak keletkezését, a régiek elhalását, a belső arányok hierarchia-átalakulását, stb. állítja a figyelem előterébe.*

A következőkben először a munkáskultúra **belső** struktúráját kíséreljük meg felvázolni, olyan módon, hogy ott, ahol ez feltétlenül szükségesnek mutatkozik, utalunk belső területeinek, alkotóelemeinek a megfelelő „külső”, makrosztintú társadalmi szférákkal való kapcsolataira, átmeneteire is.

A munkáskultúra esődleges, az összes többit döntően meghatározó szférája a **munkahelyi**, a munkaidőn belüli (és közvetlenül a munkaidőn túli), kultúra. A munkásosztály egyik legdöntőbb társadalmi tevékenysége az anyagi termelés, a gazdaság (gazdasági kultúra) része s ezért, mielőtt a munkahelyi kultúra struktúráját elemeznénk, egy-két szóval vázolnunk kell a **gazdaság és munkáskultúra** viszonyának kérdését.

A gazdaság minden osztály s réteg kultúrájának alapja, a művelődés tárgyi (dologi, technikai, pénzügyi, stb.) és alanyi (szabad idő, szakmunkaerőre való igény, stb.) feltételeinek megteremtője.

A munkásosztálynak azonban sajátos a viszonya a gazdasághoz, ami a (nem termelő) értelmiséghez képest abban jelentkezik, hogy a munkásosztály az ipari termelőerők legdöntőbb eleme, s így az anyagi javaknak nemcsak fogyasztója, hanem termelője is, s hogy ebből kifolyóan **létének s műveltségének adott szintje és fejlődési üteme a legszorosabban össze van fonódva az ipari technikai-műszaki fejlődéssel**, hogy művelődését ez utóbbi határozza meg, nemcsak magában a termelőfolyamatban, hanem a munkán túli időben is.

A parasztság kultúrája pedig abban különbözik a munkáskultúra és a gazdaság viszonyától, hogy a munkásosztály a legkoncentráltabb s urbanizált körülmények között összpontosuló, a leggyorsabban fejlődő, legkorszerűbb ágazatokat is magukban foglaló termelőerők eleme, s hogy a szocialista tulajdonviszonyok legfőbb hordozója.

A gazdaság (a gazdasági kultúra) és a munkáskultúra viszonyát két, egymást részben fedő körrel ábrázolhatnánk. A gazdaság „túlhaladt” a munkáskultúrán, amennyiben — mint láttuk — magában foglalja a gazdaságnak mindazokat a vonatkozásait, amelyek létrejöttében s működésében a munkásosztálynak nincs közvetlen szerepe, másrészt a munkáskultúra is túlhalad a gazdasági kultúrán, amennyiben az általános és a politikai-ideológiai művelődésének, műveltségnek a gazdaságitól távolabb fekvő elemeit, valamint a szabadidő-kultúra szórakozási, pihenési elemeit is magában foglalja. A két kör egymást fedő szejletében helyezkedik el a munkásosztály termelési és anyagi-fogyasztási kultúrája, ami így egyrészt a gazdasági kultúrának, másrészt a munkáskultúrának sajátos része.

Mi a viszony most már a termelési kultúra és a munkáskultúra között?

A munkáskultúra szélesebb terjedelmű, mint a termelési kultúra, de más oldalról a termelési kultúra terjedelme haladja meg a munkáskultúráét. A termelési kul-

*A munkáskultúra ilyen átfogó modelljének megalkotása olyan nagy elméleti feladat, amelyet kizárólag a társadalomtudományok legkülönbözőbb ágainak területén dolgozó szakemberek egységes koncepció alapján együttműködő, jól szervezett kollektívája oldhat meg. Az egyéni kísérletek — mint amilyen a jelenlegi is — szükségképpen fogyatékosak, de arra feltétlenül jók, hogy ráirányítsák a figyelmet a feladat nagy jelentőségére s a komplex, kollektív munka nélkülözhetetlenségére.

túrának az ezt biztosító, létrehozó tevékenységnek ugyanis különböző — alapvetően egyéni-, munkahelyi-, műhelyi-, üzemi-, vállalati-, iparágazati-, népgazdasági — szintjei vannak, s a felsőbb szinteken a munkásosztály csak több közvetítéssel keresztül gyakorol befolyást a termelési kultúrára. A termelési kultúrán belül a műszaki kultúra tárgyi oldalában, a technikában a tudósok, a kutatómérnökök, a szakmasztruktúra és a munkahelykultúra viszonyának fő vonalakban való alakulásában a gazdasági tervezést népgazdasági szinten végző közgazdászok, a munka megszervezésében a vállalat, az üzemvezetés szervező munkája is eltérő. De a termelési kultúra feltétele a termelés folyamatosságát biztosító vállalati szervezés, nyersanyagbeszerzés, piackutatás stb., ami szintén a vállalatvezetés feladata.*

Mindezzel a termelési kultúra tartalma s terjedelme tágabb a munkáskultúra terjedelménél. Következésképpen terminológiaiilag helyes a termelési kultúrán belül a munkásosztály termelési kultúráját megkülönböztetni, annak ellenére, hogy ezek a munkahelyek szintjén már a legszorosabb, egymást átható s feltételező egységben vannak.

A termelési kultúra fő területei a műszaki, a humán, a politikai, erkölcsi, vezetési, szociális-egészségügyi és esztétikai kultúra. Mindegyikben belül meg kell különböztetnünk a tárgyi, az alanyi és a szervezeti oldalt, és ezeknek egymáshoz való (harmonikus vagy diszharmonikus) viszonyát.

A termelési kultúra legfontosabb eleme a **műszaki kultúra**. Tárgyi oldalát a munka dologi feltételei, a technikai-műszaki bázis, a szerszámok, gépek, berendezések, az épületek stb., az alanyi oldalát pedig a munkások szakmai, műszaki műveltsége, szakképzettsége alkotja. A műszaki kultúra szintje azzal mérhető, hogy milyen a gépesítettség foka, hogy a gépek, berendezések, az energiahordozók a technikai fejlettség, a korszerűség milyen színvonalon állnak, valamint, hogy mennyire felel meg mindennek a munkások kvalifikációs szintje és struktúrája, s hogy következtésként milyen a termelékenység, a termékek mennyiségének, minőségének színvonala. Nyilvánvaló, hogy a műszaki kultúra alacsonyabb fokát képviseli egy üzem, ahol esetleg a legmodernebb gépeket nem tudják üzemeltetni hozzáértő munkások hiányában, vagy ahol — megfordítva — a munkások szaktudását nem lehet kihasználni a gépesítettség alacsony foka miatt.**

A termelési kultúra azonban ott sem lehet teljes, ahol a tárgyi és az alanyi oldal teljesen megfelel egymásnak, de hiányzik a munka megfelelő szervezethez. A magas termelékenységű gépek és ezekhez kiválóan értő munkások szükségképpen tétlenül állnak, ha nincs megfelelően megszervezve az üzem belüli nyersanyag-

* Ezzel kapcsolatban manapság vitatott a munkásosztály alkotó szerepe az anyagi kultúra, az anyagi javak létrehozásában, mivel sokan úgy foghatják fel, hogy a modern ipari termékek gyártásában a munkások már pusztán mechanikus, gépies megvalósítói a tudósok, a kutató, s a tervező mérnökök által alkotott terveknek. A szellemi munkát azonban nem lehet az alkotómunkával, a fizikai munkát pedig (legnagyobb mértékben megosztott formát véve alapul) a mechanikus, gépies munkával azonosítani. A termékek mennyisége, minősége, esztétikai értéke ma is igen nagymértékben függ a szakmunkások szakképzettségének, munkaerőköltségének stb. fokától, amit többek között világosan mutatnak azok az esetek, amikor egy, a termelési kultúra alacsonyabb fokán álló országban gyártanak külföldi szabadalom alapján (csak a terveket nézve), a világszínvonalnak megfelelő termékeket. Különösen nagy az alkotó szaktudás jelentősége a modern gépi berendezések karbantartó-javító munkáinál. E munka a technikai fejlődés belátható jövőjében is nélkülözhetetlen marad s a berendezések bonyolultabb válásával egyre több alkotó mozzanatot is tartalmaz. A közvetlen tapasztalati ismeretek pótolhatatlan előnyével rendelkeznek a munkások a munkaszervezés, a munkaerő ésszerűbb kihasználása, a belső vezetés, irányítás mechanizmusának racionálisabbá tétele területén is. Ezek a tényezők végül is mind a termékek mennyiségében, sőt minőségében is realizálódnak.

**A technikai-műszaki bázis és a munkások kvalifikációs struktúrájának megfelelése, összehangjának biztosítása hosszú távon már olyan feladat, ami túlmegy az üzem mint termelőegység lehetőségeinek és feladatainak a körén, és csak népgazdasági szinten oldható meg a termelési-műszaki kultúra összehangtörvényének a biztosítása elsősorban a szakember-ellátottság tervezésének a feladata. Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése óta a vállalatok szerepe is jelentősen megnövekedett mind a műszaki fejlesztés, mind a szakképzés területén, de különösen az utóbbi lehetőségeinek megvalósítását illetően még vannak problémák. A vállalatok igényesebb kibújni a szakmunkásutánpótlás rájuk eső feladatai alól, és gyakran a számukra kényelmesebb és olcsóbb (de a népgazdaságnak sokkal drágább) munkaerőcsábítás eszközeihez nyúlnak.

szállítás, a félkész munkadaraboknak a következő megmunkálógéphez való eljuttatása, a késztermékeknek az üzemből való kiszállítása, megfelelő raktározás, a karbantartó-javító szolgáltatás stb. A magas állásidők biztos mutatói a termelési kultúra alacsonyabb színvonalának. A munka szervezettsége a **vezetési kultúra** megnyilvánulása a műszaki kultúra szférájában, de nagy szerepet játszik benne a munkáskollektívák politikai öntudatának színvonala is.

A termelési kultúrán belül — mint erről szó volt — a legalapvetőbb, az összes többi alkatelemet elsődlegesen meghatározó tényező a műszaki kultúra, s ezen belül is a technikai-műszaki bázis fejlődése, s ezért ezzel a kérdéssel kissé részletesebben kell foglalkoznunk. A technikai fejlődés a szakmunkaerőre való szükségleten, a szakképzésen, a szakmai műveltségen s az ehhez szükséges, ezt megelőző általános műveltséget adó oktatásan keresztül fejt ki hatását a munkásműveltségre.

A szakmai műveltség fogalmába kell sorolnunk először is a szakelméleti ismereteket, az általános műveltségnek azokat az elemeit, amelyek a szakismeretek legközvetlenebb alapjait képezik (mechanikai, fizikai, kémiai, matematikai stb. ismeretek) s végül azokat a szellemi és manuális készségeket, amelyek a szakelméleti ismeretek gyakorlati alkalmazásához, megvalósításához szükségesek.

Tekintettel arra, hogy a munka folyamatában a munkás nemcsak a természettel, a szerszámokkal, gépekkel, nyersanyagokkal, hanem emberekkel is kapcsolatban van és munkája szociális értelemmel, jelentőséggel is rendelkezik, a szakmai műveltséget nem lehet szakképzettségre korlátozni, hanem azokat az erkölcsi, politikai, világnézeti meghatározottságokat is sajátos részének kell tekinteni, amelyek a munkás számára lehetővé teszik a munka társadalmi szervezetébe való harmonikus beilleszkedést és azokat a szocialista viszonyok között szakmai tudásának, képességeinek a társadalom érdekében való teljes mozgósítását is eredményezik.

A szakmai műveltség színvonalát, az előbb felsorolt elemeinek egymáshoz való arányát és belső tartalmát a termelés műszaki-technikai bázisának fejlődési iránya és üteme határozza meg.

Ettől függ mindenekelőtt az, a munkásosztály műveltsége szempontjából alapvető kérdés, hogy **mi a viszonya egymáshoz a munkának és művelődésnek**, hogy a munkás alapvető élettevékenységében, a munkában kibontakoztathatja-e, fejlesztheti-e ismereteit, különböző irányú képességeit, vagy pedig ellenkezőleg, a munka és a művelődés közömbösen vagy egyenesen idegenül, ellenségesen állnak-e szemben egymással.

A technikai fejlődés azonban nemcsak a munkában fejlődő vagy visszafejlődő műveltséget, hanem a rajta kívüli, a pályaválasztás előtti és a munkaidőn túli tanulást, művelődést is meghatározza. Ebben a tekintetben egyrészt mint alap, másrészt mint cél hat, amennyiben az első esetben a munkást többé vagy kevésbé teszi alkalmassá, szellemileg, fizikailag képessé a szabad időben való művelődésre (ld. a nehéz fizikai vagy akár a gépies, szellemi munka művelődésgátló hatását) s a második esetben többé vagy kevésbé igényli, teszi alkalmazhatóvá, szükségessé a munkás magasabb szakmai és általános műveltségét, s következésképpen a műveltség gyarapítását.

A technikai kvalifikációs szükségletei a szakképzésen keresztül meghatározzák a munkások iskolázottságát, általános műveltségét. A szakképzési színvonalat lehetetlen emelni az általános műveltség emelése nélkül, hiszen mint láttuk, a szakmai műveltség — elsősorban a szakelmélet — magában foglalja, előfeltételezi az általános műveltség egy sor alkatelemét. Az általános műveltség pedig az erkölcsi—politikai, a világnézeti fejlődésnek az előfeltétele úgy, hogy a technikai-műszaki bázis kvalifikációs igényeinek növekedése végül is a munkás egész személyiségének fejlődésére döntő befolyást gyakorol.

Megfordítva: a nehéz és kedvezőtlen körülmények között végzett fizikai munka utáni fáradtság (természetesen az életkortól, a fizikai erőtől, az egészségi állapottól is függően) gyakran lehetetlenné teszi nemcsak a művelődést, de még a csak valamennyire is komolyabb tartalmú szórakozást is, s tendenciájában oda vezet, hogy a szabad idő túlnyomó része passzív pihenéssel vagy alvással telik el. A már megszerzett ismereteknek, készségeknek a munkában való alkalmazhatatlansága öncélúvá teszi a további művelődést, ezzel elsorvasztja az ambíciókat, elhalványítja a meglévő ismereteket.

A munkásosztály műveltsége szempontjából mindebből következően döntő kérdés, hogy milyen a viszony a technikai fejlődés és a fejlődés által meghatározott kvalifikációs szükséglet alakulása között.

A gépi nagyipar kialakulásától kezdve a műszaki fejlődésnek a munkások szakmai műveltsége szempontjából is nagy jelentőséggel bíró három szakaszát kell megkülönböztetnünk.

A gépi nagyipar kialakulásának első szakaszát az univerzális gépek és az ezeken dolgozó, viszonylag magas képzettségű szakmunkások nagy száma jellemezte. A második szakaszban ezzel szemben már a félautomata és egyes automata gépek és mindenekelőtt a futószalag-rendszer az általános, ami a szakmunkásokra való igény csökkenésével és a betanított munkaerőre való szükséglet ugyanilyen mértékű emelkedésével jár együtt. Ugyancsak csökken ebben a szakaszban a anyagmozgatási, szállítási, raktározási munkák gyors ütemű gépesítése következtében a segédmunkások száma és aránya is. A harmadik szakasz teljes, a komplex automatizálás szakasza, amelyben már lehetővé valik a gyártási folyamatnak a különböző irányító, vezérlő, szabályozó és ellenőrző berendezések segítségével olyar zart, önszabályozó, automatikus rendszerré való átalakítása, amelyben már az ember maga nem vesz részt, hanem csak kívülről ellenőrzi a rendszer működését. A műszaki fejlődésnek ez a szakasza (ami egyébként még a legfejlettebb országokban is az össztermelésnek csak egy kis hányadát teszi ki), ismét ugrásszerűen megnöveli a magasán kvalifikált munkaerőre való igényt, valóságos forradalmat idéz elő a munkásosztály szakmai és általános műveltségében.

A fejlődés melyik szakaszában van nálunk az ipari termelés műszaki-technikai bázisa, és hogyan hat ez a fejlettségi szint a munkásosztály kultúrájára, szakmai és általános műveltségének alakulására?

A technikai-műszaki bázis fejlettségi színvonalát mérni bonyolult feladat, amit csak erősen megközelítő pontossággal lehet végrehajtani. A megfelelő paraméterek hiányosságai mellett megnehezíti ezt az a körülmény is, hogy a szint népgazdasági és iparágazatok szerint is nagyon különböző. Ennek ellenére, ha az átlagszínvonalat tartjuk szem előtt, azt mondhatjuk, hogy az előbb másodikiként felsorolt szakasz közepetáján tartunk. Ez azt jelenti, hogy még előttünk áll a félautomata, az egyes automata gépek, a futószalagrendszerű termelés bevezetésének és nagyobb tömegben való elterjesztésének feladata. Egy sor iparágban még rendkívül magas az egyszerű kéziszerszámokkal végzett, a nehéz és kedvezőtlen körülmények között végzett fizikai munkának, a nem gépesített szállítási, raktározási munkának az aránya.*

Kapitalista társadalmi viszonyok között a műszaki fejlődésnek ez a szakasza az, amely a leginkább kielezi a munkának és a műveltségnek, a munkásnak és a gépnek, a fizikai és szellemi munkának; az alkotásnak és a tömegek munkájának egymástól való elidegenedését. A futószalag mellett dolgozó munkás munkatevékenysége egy-két mechanikus mozdulatra egyszerűsödik, ő maga a gép egyszerű alkatrészévé, „kerekévé, csavarjává” válik, ezáltal elszemélytelenedik, „munkájában nem igenli, hanem tagadja, nem jól, hanem boldogtalannak érzi magát, nem léjt ki szabad fizikai és szellemi energiát, hanem fizikumát sanyargatja és szellemét tönkreteszi.” (Marx)

Hogyan alakul a munkásnak a technikához való viszonya a technikai fejlettségnek ebben a szakaszában szocialista társadalmi viszonyok között?

Ha ezt a kérdést helyesen akarjuk megválaszolni, akkor el kell kerülnünk azt a két helytelen véleletet, amelyek közül az egyik, lebecsülve a szocialista termelési viszonyokban rejlő lehetőségeket a munkásszemélyiség egyoldalúvá válásának ellensúlyozására, túlhangsúlyozza a technikai fejlődés hatásainak azonos vonásait a kapitalizmusban és a szocializmusban, a másik pedig ellenkezőleg, túlbecsülve a szocialista tulajdonviszonyokból eredő ilyen irányú lehetőségeket, indokolatlanul túlzott optimizmussal akarva-akaratlanul meghamisítja a valóságos helyzetet.

* A minisztériumi ipar egészében az összes létszám kb. 18 %-a anyagmozgatási, szállítási és raktározási tevékenységgel foglalkozik. A munkások 67 %-a végez nem technizált jellegű kézimunkát, közel egyharmada (a segédmunkásoknak 49–50 %-a) nehéz fizikai munkával van foglalkoztatva. A gépek mellett ellenőrző, felügyelő — tehát az automatizációs szakaszra jellemző — tevékenységet végzők aránya még csupán 3 %.

Technikai-műszaki bázisunk előbb jellemzett fejlettségi foka nálunk is erősen fékezi, gyakran egyenesen megakadályozza a munkás személyiségének, műveltségének, a tulajdonviszonyok, a szocialista demokratizmus és humanizmus által követelt fejlődését, nap mint nap újratermeli még az egyoldalúságot, a munkások nagy tömegétől követeli meg még a pusztá testi erő kifejtést, a rutinból eredő, mechanizálódott tevékenységi formákat, a szellemi erőket tompító monotómiát. De eltorzítanánk a valóságot, ha nem vennénk figyelembe azokat a lehetőségeket, amelyek a munkás köztulajdonos voltából, a szocialista demokráciának a gazdasági (üzemi) demokráciát is magábanfoglaló jellegéből erednek, amelyek a technikának előbb vázolt negatív hatásait bizonyos mértékig ellensúlyozhatják. A szocialista és ezen belül az üzemi demokrácia továbbfejlesztésére azért is mulhatalanul szükség van, mert többek között éppen ez adja azt a sajátos különbséget, előnyt, amellyel a szocialista társadalom a kapitalizmus fölött rendelkezik a munkásszemélyiség autonómiájának (az adott történelmi fok lehetőségein belüli) megővésére, kifejlesztésére.

Szerepe van ebben természetesen a **tudatnak**, a politikai öntudatnak, a köztulajdonosi érzésnek, a társadalmi méretekben gondolkodni tudás képességének is, mert ezek teszik lehetővé, hogy a munkás felismerje azokat — a szocialista tulajdonviszonyok fennállása mellett valóban létező — kapcsolatokat, amelyek az ő rész munkáját, ennek produktumát, a munkáskollektíva, az üzem, a vállalat, a népgazdaság egyre szélesedő körein keresztül összekapcsolják a társadalmi egészsel. Mindez a munkás számára jelentősen enyhítheti a munkamegosztás negatív következményeit.

A munka túlnyomóan fizikai jellegétől, nehéz voltából, partikularitásából eredő művelődéssel szembe fordított hatásait természetesen lehetetlen teljesen megszüntetni az előbb vázolt tudati tényezőkkel.*

Ez annál is kevésbé lehetséges, mert hiszen a szocialista tudat különböző fokainak eléréséhez már eleve feltételül szolgál az általános műveltség egy meghatározott szintje. **A munkásműveltség emelésének döntő láncszeme a technikai-műszaki fejlődésben rejlik.**

A tudományos-technikai haladás a komplex automatizálás felé — mint ez már említettük — alapjaiban változtatja meg a munkának és a művelődésnek a viszonyát. Az önrányítót, automatikus géprendszerek az embert a termelési folyamat határain kívül helyezik**, megszűnnek a gépmunkás munkakörök, a mai értelemben vett szakmunkási és betanított munkási kategóriák. A megmunkálendő darabok géptől-gépig való automatikus szállításával ugyanígy megszűnik a mai anyagmozgatók, segédmunkások funkciója is.

A komplex automatizálás felé közeledve egyben gyors ütemben nő a hagyományos gépbeállító-javító és karbantartó, valamint a gyártáselőkészítő (pl. a szerszámkészítő) — tehát a már ma is a legmagasabb kvalifikációjú — munkára való, s ezzel a magasabb általános műveltségre való igény. Az ezekhez a munkákhoz szükséges szakelméleti ismeretek az automatikus gépsorok egyre bonyolultabbá válásával párhuzamosan még tovább növekednek. A gépsorokat irányító munkások tevékenysége — a dequalifikációs elméletek képviselőinek elképzeléseivel ellentétben — nem korlátozódik a vezérlőasztal gombjainak nyomogatására. A bonyolult komplex gépsorok felügyelete s vezetése, e gépek és irányítóberendezések működési elvének átfogó elméleti ismeretét, nagyfokú figyelemkoncentrációt és dekoncentrációt, gyors gondolkodást, a tényezők sokaságát átfogó és azokkal igen rövid idő alatt számolni tudó döntési képességeket, önfegyelmet s társadalmi felelősségérzetet követel meg az irányítótól. Mindez együttvéve azt jelenti, hogy a gépsorok irányítóinak legalább a

* Akik ebben látják a probléma megoldását, Marxnak ahhoz a polgári felvilágosítójához hasonlítanak, aki úgy vélte, hogy a szegénységet fel lehet számolni azzal, hogy rávilágítunk az egészséges lakás- és a jó táplálkozás fontosságára.

** Ez az egyik alapfeltétele annak, hogy megszűnjön az ellentmondás a munka partikularizáló hatása nyomán létrejött részegyen és a politikának, valamint a szocialista humanizmusnak a személyiség totalitására irányuló követelményei között. Előfeltétele ez a társadalmi öngazgatásnak is, mert a munkásnak ki kell kerülnie a technológiai folyamatból ahhoz, hogy teljesen belekerülhessen a politikába — ami ezzel kezd is megszűnni tulajdonképpeni politikának lenni.

mai technikusok, de még inkább az üzemmérnökök kvalifikációs színvonalán s a szocialista erkölcsi- politikai tudatosság magas szintjén kell állniuk.

A tudományos-technikai haladás, a műszaki fejlődés tehát gyökeresen megváltoztatja a szakmai műveltség struktúráját, belső tényezőinek egymáshoz való arányát s ezzel együtt a szakmai és általános műveltség viszonyait is, mégpedig olyan módon, hogy az elméleti ismereteket, az alkotó jellegű szellemi munkát, az erkölcsi kultúrát teszi dominálóvá a fizikai és a rutinmunka az általános szakelméletet a szűken speciális szakismereteket felett. A komplex automatizálás korszakának munkása a mai szakemberhez képest egyetemes lesz. „Ami az automatikus gyáron belüli munkamegosztást jellemzi, az az — írja Marx —, hogy a munka elvesztette minden speciális jellegét. De mihelyt mindenfajta speciális fejlődés megszűnik, érezhetővé kezd válni az egyetemesség iránti szükséglet, az egyén integrális fejlődésére irányuló törekvés. Az automatikus gyár kiküszöböli a specialistákat és a szakmai korlátoltságot.” Ez az egyetemesség azonban nem azt jelenti, hogy a jövő gépirányítója sok mai értelemben vett szakmához fog érteni, hanem azt, hogy a különböző speciális (s akkor már a gép által végzett) munkafolyamat általános elméleti alapjait fogja ismerni.*

Ez az egyetemesség a különböző munkafolyamatok általános alapelveinek olyan ismeretében fog megnyilvánulni, amely nem zárja ki magából ennek az általánosnak a konkrét, különös voltát sem. Ez egyben azt is jelenti, hogy az általános és a szakmai műveltség közötti jelenlegi határok is egyre inkább elmosódnak, anélkül természetesen, hogy valaha is teljesen megszűnnének.

A komplex automatizálás fokozatosan megszünteti az anyagi és szellemi kultúra termelése és termelői, a fizikai és a szellemi munka közötti, ma még nagy különbséget, megszünteti a munka és a művelődés közötti ellentmondást. A technikai-műszaki bázisnak ez a szintje hozza majd az anyagi javakat termelő munkások tömegeit olyan helyzetbe, hogy munkájuk folyamata egybeesik a szakmai és általános műveltségük szakadatlan fejlődésének, személyiségük kibontakozásának folyamatával.

Mindennek a figyelembevételével sem lehet azonban egyetérteni azokkal az elképzelésekkel, amelyek a termelő munkát tekintik a jövőben a személyiség kibontakozása egyetlen területének. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a tudományos-technikai forradalom, a műszaki fejlődés által létrehozott, ma még szinte elképzelhetetlen termelékenységgel — a termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapuló kommunista társadalmi viszonyokkal társulva — rendkívül megnöveli az „emelkedettebb tevékenységre”, tudományos és műszaki alkotásokra fordítható szabad időt, ezzel együtt a munkán kívüli művelődés, aktív személyiségformálását ama különböző formáinak a jelentőségét, amelyek Marx szavaival élve: „minden emberi erőnek . . . fejlődését öncéllá” teszik.

A termelési kultúra következő fontos eleme az, amit az előbb megközelítő pontossággal a **termelés „humán” kultúrájának** neveztünk.

Mit kell értenünk e fogalom alatt? A fogalom tartalmát talán a műszaki kultúrához való viszonyában lehetne a legjobban megvilágítani. A műszaki kultúra lényegében a termelőerők tárgyi és alanyi oldala közötti, a technikai bázis és a munkások szakképzettsége közötti megfelelési viszony, ami a termékek mennyiségében és főleg minőségében, magas használati értékben fejeződik ki. A műszaki kultúrában a megfelelés alapját a **tárgyi oldal**, technikai bázis képezi. A termelés humán kultúrájában is az alanyi és tárgyi oldal megfeleléséről van szó, (ez az azonossága a műszaki kultúrával), de itt a megfelelés alapja az **alanyi oldal**, a személyiségének egészében (s nem csak szakképzett munkaeöröként) vett munkás s mértéke a munka, a munkakörülmények humanizáltságának foka. A termelés humán kultúrájának fő kérdése tehát az, hogy milyen mértékben felelnek meg a legszelebbebb értelemben vett munkafeltételek, maga a munka az ember „belső mértékei”-nek, fiziológiai, pszichológiai és szellemi egészségének, fejlődésének.

* Az egyetemesség előbbi, additív értelmezését bírálja Marx Proudhonnál, már idézett gondolatát így folytatva: „Proudhon úr, aki az automatikus gyárnak még ezt az egyetlen forradalmi oldalát sem érte meg, visszafelé tesz egy lépést, és azt javasolja a munkásnak, hogy ne csupán a gombostű egytizenkettő részét készítse el, hanem egymás után mind a tizenkettőt. A munkás ilyen módon eljutna a gombostű tudományához és tudatához.” (Marx-Engels Művei, 4. köt. 1959. 150. old.)

A műszaki és a humán kultúra fejlődése közötti viszony nem ellentmondásmentes, nem párhuzamos; a műszaki kultúra magasabb foka nem minden szakaszban hozza magával a termelés humán kultúrájának magasabb színvonalát.

Milyen területekre oszthatjuk fel a termelés humán kultúráját? A felosztás alapja, hogy a közvetlen s távolabbi környezetből milyen hatások, a munkás mely oldalaira, milyen természetű befolyást gyakorolnak. A munkahely humán kultúrájához tartozik magának a konkrét munkatevékenységnek az időtartama, intenzitása, fizikai nehézségi foka, motonóniája vagy változatossága, a fizikai igénybevétel egy-egy többoldalúsága stb.; a munkaeszközök, gépek, berendezések, műszerek stb. visszahatása a velük dolgozó munkás pszichofizikai alkatára, a munkatér rendjének, tisztaságának, klimatikus, akusztikus, fény- és színviszonyainak negatív vagy pozitív hatásai, s végül a munkahelyen együttdolgozó munkások, brigádok egymáshoz való emberi viszonyai, személyes kapcsolata.

Maguk az innen kiinduló hatások is többfélék lehetnek, attól függően, hogy a munkás mely oldalaira gyakorolnak (pozitív vagy negatív) befolyást. Ezen az alapon megkülönböztethetünk egészségi (vegyi, hő, por, pára, zaj hatásokat stb.), a munkavédelem körébe tartozókat, esztétikai, s végül (a munkások egymás közötti, a vezetőik és beosztottak közötti kapcsolatokból következő) erkölcsi-politikai minőségű hatásokat.

A termelés humán-kultúrája azonban nem korlátozódik a szoros értelemben vett munkahelyre. Ide tartoznak a szociális ellátottság különböző formái: az öltözők, zuhanyozók, büfé, ebédlő, orvosi rendelő, a gyáregületet körülvevő terület jellege (elhanyagolt, vagy rendezett, parkosított volta) az előbbieket megléte vagy hiánya, szolgáltatásai alacsonyabb vagy magasabb színvonalra. E tényezők összességének igen nagy befolyása van közvetlenül a munkások munkahelyi közérzetére, a munkához, a vállalathoz való viszonyára, a törzsgárda létrejöttére, sőt a munkaidőn túli kultúra különböző formáinak fejlődésére is.

A termelés humán kultúrájának egyik legdöntőbb meghatározója a munkanap tartama, s a munka intenzitásának foka. (Lsd. a munkásosztály evszazados harcát a munkanap megrovidítéseért es az emberi teljesítőképesség határait semmibe vevő tokes munkaintenzitás-növelo tendenciák ellen.) A munkanap tartalmának es a munka intenzitásának a hatása nem korlátozódik a munka olyamatára, hanem messzemenő kihatásai vannak a munkaidőn túli idoszakra, a munkás életmodjára, a szabad idő tartalmára es tartamára stb.*

* Az eredeti tokefelhalmozódás korszakában a kizsákmányolás fő eszköze a munkanap tartamának a meghosszabbítása volt. A gép tokes alkalmazása saját lenyegenol kirólyoan semmibe veszi a munkás antropologiai természetének mértékét, mindenekelőtt valonak tekintti a toke értékesítésének, a profit növelésének a szempontjait. A tokes eiente a munkanap minden „természetes korlátlan tanneno meghosszabbítására” torekszik, arra, hogy erőszakosan eltávolítsa azokat az emberi természetben — a munkások fizikai erejében (illetve gyengesegeben), valamint akarataukban rejlő korlátokat, amelyek az elvileg örökké s szüntelenül mozogni képes gép maximums kihasználását akadályozzák. A tókéét „csak egyetlen lélettörekvés hatja — írja Marx —, az a törekvés, hogy magát értékesítse . . . A toke elhat munka, amely vámpír módjára csak azáltal elevenedik meg, hogy eleven munkát szív magába, s annál inkább él, mennél többet szivott be.” (A Toke I. kötet, Szikra, 1955. 218—219. oldal.)

A gépek termelésességének a növekedése (ami a munkaintenzitás növelésével határt szabott a munkanap mértéktelen kiterjesztésének), valamint a munkásosztály gazdasági es politikai osztályharca eredményekeppen létrejött a törvényesen szabályozott hosszúságú munkanap, majd a 8 órás munkaidő. Ez a munkásosztály hatalmas kulturális vívmánya volt. A monopolkapitalizmus szakaszában a kizsákmányolás fő módszere már nem lehet a munkaidő hosszabbítása, s ezért az a munkaintenzitás minden eszközzel való növelésére koncentrállódik. Tekintettel azonban arra, hogy az ember biológiai es pszichologiai alkatának meghatározottságai határt szabnak az intenzitás növelésének is, ezért a tókéék ma már kénytelenek „humanista” eszközökkel, módszerekkel (munka-pszichologiai-ergonomiai, légkondicionálás, légtisztítás, a munkatér, a gépek stb. színének megválasztása, stb.) növelni az emberi szervezet teherbíró-képességét. Ez keresztül-kasul ellentmondásos jelenség, mert egyrészt ezt a „humanizmust” nem az emberről, hanem a profitról való gondoskodás motiválja, másrészt megjelenik ebben a tudományos-technikai fejlődés hatásainak valóságos humanista oldala, ami azonban együtt jár tókes viszonyok között a munkás munkaerejének gyors elhasználódásával, a munkaképes életkor csökkenésével.

A szocializmusban a termelés humán kultúrájának alapelvei a szocialista humanizmusból erednek, anyagi bázisa pedig abban áll, hogy nálunk a termelékenység emelésének nem a munkanap hosszabítása, nem is a munkajntenzitás mértéktelen fokozása, hanem a technikai-műszaki bázis fejlesztése és a munka jobb megszerzése az eszközei.*

A termelési kultúra politikai eleme az **üzemi demokrácia**. Az üzemi demokrácia a szocialista (s ezen belül a gazdasági) demokrácia része s mint ilyen, a politikai kultúra termelési kultúrába való átmenetének formája.

Az üzemi demokrácia és a munkásműveltség kölcsönhatása abban jelentkezik, hogy egyrészt előfeltételei, másrészt eredményei egymás fejlődésének. Az üzemi demokrácia adta lehetőségeket csak maguk a munkások valósíthatják meg, azonban ennek elengedhetetlen szubjektív feltétele egyrészt e lehetőségekkel való élésre ösztönző érdek, másrészt szakmai és általános műveltségük, politikai-ideológiai tudatosságuk, meghatározott színvonala.

Az üzemi demokrácia intézményes formái és a munkásműveltség tehát együtt fejleszandő, de az előbbi ütemének meghatározott mértékben meg kell haladnia az utóbbiét. Kétségtelen, hogy ebben a fáziseltolódásban rejlenek bizonyos veszélyek, de még nagyobbak azok, amelyeket az üzemi demokrácia intézményes kereteinek biztosítékainak szűk volta hív életre.

Ami már most a munkásműveltség és az üzemi demokrácia közötti konkrét összefüggéseket illeti, ezzel kapcsolatban a következő kérdések merülnek fel:

a) a munkásműveltség jelenlegi szintje mellett mi az, amivel hozzájárulhatnak a munkások az üzemi demokrácia érvényesítésével a termelés, a gazdaság hatékonyságának fokozásához?

b) hogyan hat vissza az üzemi demokrácia a munkások tudatára, műveltségének alakulására?

Az üzemi demokrácia tartalmi kibontakozásának elengedhetetlen előfeltétele a munkások megfelelő informálása, a vállalat, az üzem, a műhely ügyeiről, a gazdasági vezetés problémáiról. Az üzemi demokraciának azok a fórumai, amelyek ennek a felülről lefele áramló információnak a csatornáit képezik, egyben a **szocialista tudat fejlesztésének, a munkásművelésnek nagy hatékonyságú, massal pótolhatatlan intézményei is lehetnek,**** amennyiben a gazdasági vezetés — felismerve, hogy a munkások tudatának fejlesztése részben ugyanúgy gazdasági feladat is, mint pl. a műszaki fejlesztés — felhasználja az ebben rejlő nevelési lehetőségeket. E lehetőségek kihasználásának előfeltétele, hogy a gazdasági vezetők beszámolóit tárgyukat, tartal-

* A felszabadulás előtti helyzethez képest hatalmas fejlődés ment végbe hazánkban a termelési kultúrájának a területén. A munkásokoztály, ma olyan szociális, egészségügyi, munkavedelmi, stb. vívmányok egész sorát mondhatja a magáénak, amelyekért a kapitalizmusban évtizedeken keresztül nehéz s emellett jórészt hiábavaló küzdelmet folytatott.

A nagy eredmények elenélzésére nehéz feladatok állnak meg előttünk a munka, s a munkakörülmények humanizálásának területén. A fogyatékosok okai alapvetően technikaiak, pénzügyiek, de közrejátszik a nyereség-hajhászás, a közönyösség, a munkást lebecsülő, szükségleteivel mit sem törődő ridegség is.

Egy 1964-ben végrehajtott statisztikai felmérés az egészségi ártalmakat a következő kategóriákba sorolta: földalatti munka, vegyi hatás, hőhatás, porártalom, páraártalom, nagyfokú szennyeződés, nagy zaj és egyéb ártalom.

Mint ezt a felmérés mutatja, 1964-ben a munkáslétszám igen nagy hányada, több mint fele dolgozott olyan munkahelyeken, amelyeken az előbbi ártalmak valamelyikének kisebb-nagyobb mértékben ki volt téve.

A munkások legnagyobb részét a nagy zajjal járó munkafolyamatok veszélyeztetik. A munkahely zajossága egy meghatározott zajsztint fölött mindenekelőtt rohamosan csökkenti a munkás termelőképességét, de ezen túlmenően tartós károsodást okozhat egészségi állapotában is, mivel nemcsak a fülre, hanem az agy-központra és azon keresztül az egész szervezetre hat. A problémát növeli az, hogy a gépek modernizálásával párhuzamosan az esetek többségében nem csökken, hanem növekszik a zajhatás.

** A termelési tanácskozások szükségképpen a legszorosabban kapcsolódnak a munkások által már tapasztalatból is legjobban ismert vállalati, üzemi, műhelyi problémához, másrészt (s talán ez a legfontosabb) az itt felmerülő kérdések helyes megoldásában a munkások anyagiilag közvetlenül érdekeltek, ami — tekintetbe véve az érdekeltség és az érdeklődés közötti szoros összefüggést, olyan pedagógiai-didaktikai ösztönző tényező, amivel az ideológiai oktatás formái természetesen nem rendelkeznek.

mukat, formájukat illetően messzemenően számoljanak a munkások tudatával, érdeklődési körével, tapasztalatszerzési lehetőségeivel, műveltségi színvonalával. Mindez továbbmenően feltételezi azt, hogy maguk a gazdasági vezetők is már a vezetési kultúra meghatározott színvonalán álljanak, hogy ne csak szűk értelemben vett gazdasági szakemberek, hanem az emberek tudatát alakítani képes nevelők is legyenek egy személyben.

Az előbbi feltételeknek megfelelő beszámolókat a munkások általában érdeklődéssel hallgatják végig: ezek egyszerre fejlesztik köztulajdonosi tudatukat, önértéket, s közgazdasági műveltségüket, azáltal, hogy segítséget nyújtanak abban, hogy empirikus műhelytapasztalataikat az üzemi, a vállalati, esetenként a népgazdasági, sőt, a világgazdasági összefüggések általánosának színvonalára emeljék.

A munkásoknak szóló információk tartalmi, módszerbeli helyessége közvetlenül azon mérhető le, hogy milyen mértékben keltik nemcsak a figyelemben megnyilvánuló érdeklődést, hanem a megvitátás során megmutatkozó aktivitást is. E viták során a munkások más úton megszerezhetetlen információkkal tudnak szolgálni a gazdasági vezetésnek a csak általuk ismert részleteket illetően, a munka jobb megszervezése, a rejtett tartalékok feltárására, a technológia megjavítása, stb. területén. Az ilyen, egyenként talán kisebb jelentőségű ésszerűsítési javaslatok a maguk összességében, nagyobb mértékben képesek emelni a munka termelékenységét, mint egy-egy (gyakran igen nagy beruházást igénylő) kiemelkedő találmány vagy szabadalom bevezetése. Ha a megfelelő vezetői beszámolókat a munkástudat „egyes”-ének az általánossal való egyesítését, általánosítását jelentik, akkor a munkások észrevételei, javaslatai a gazdasági vezetés — e javaslatok nélkül könnyen absztrakt általánosnak, az üzemi realitásokkal nem számolóknak megmaradó — elképzelései, tervei konkretizálását eredményezik. Ilyen módon a **jól funkcionáló üzemi demokrácia nemcsak a munkáskultúra, hanem a vezetési kultúra fejlesztésének is eszköze**, mivel (s ez nemcsak az adott esetre érvényes) az absztrakt általános ugyanúgy a kultúra alacsonyabb szintjét képviseli, mint a partikularitásba elvesző, empirikus egyediség.

A megfelelően érvényesülő üzemi demokrácia kereteiben így egy spirálszerűen emelkedő körforgás keletkezik a vezetés és a munkások gondolatcsereje formájában, amelynek során ezek a gondolatok egymást módosítva, egymás általánosságai fokában meglévő fogyatékosságait a különös szintjén állandóan s kölcsönösen megszüntetve, a vezetői és munkástudat egyre magasabb szintjére emelkedhetnek, s ezáltal egyre alkalmasabbá válhatnak a megvalósításra, a termelőerővé válásra, a gazdasági hatékonyság emelésére is.

A munkahelyi kultúra — mint erről már szó volt — nem korlátozódik a termelési és a (gyakorlati) politikai kultúrára, hanem mint harmadik fontos területet, magában foglalja a **szellemi kultúrát** is. Az ide sorolható tevékenységeket tartalmuk szerint mindkettőt **művelődési és szórakozási** tevékenységekre oszthatjuk. A művelődések lehetnek továbbá **általános és szakmai**, valamint **világnézeti-politikai** jellegűek. Intézményes formájuk szerint a művelődési tevékenységek **oktatási** vagy **köz-művelődési** jellegűek s mindkét esetben állami, párt vagy tömegszervezeti keretek között folyók lehetnek.

Az általános műveltséget (egy részükben a szakmai műveltséggel együtt) hivatottak megalapozni, fejleszteni a nagyobb gyárakban, üzemekbe kihelyezett állami esti általános és középiskolák (gimnáziumok, szakközépiskolák)*. Részben vagy teljesen a vállalat hatáskörébe tartoznak s keretein belül folynak a munkások szakmai művelődésének olyan alapformái, mint az ipari tanulóképzés, a felnőttek szakmunkásképzése, valamint a szakmai átképzés és továbbképzés.

* Az iskola gyárba való behatolásának ellentétes irányú folyamata a gyár „behatolása” az iskolába, az utóbbi években terjedő patronálás formájában. Ezen belül a gyárak szoros kapcsolatokat létesítenek általános-, közép-, és felsőfokú iskolákkal; képviselőik, pl. felkeresik a végzős általános- és középiskolásokat, és ismertetik velük a munkakörülményeket, azokat a szakmákat, amelyekre az adott vállalatnak szüksége van; ezzel segítik mind a fiatalok pályaválasztását, mind pedig a vállalat munkaerő-gondjainak megoldását.